

MENICH NÓRA*

A fogyatékossgal élő, valamint sajátos nevelési igényű gyerekek és családjaik helyzete a COVID-19 járvány idején Európában

Children with disabilities or special educational needs and their families during the COVID-19 pandemic in Europe

ABSTRACT: The COVID-19 pandemic and the protective-restrictive measures did not affect different social groups equally. This study focuses on the situation of European families with children with disabilities during the pandemic. Based on a scoping review, the following dimensions were identified: (1) Routines disappearing: the impact of the COVID-19 pandemic on the daily lives of children and their caregivers; (2) The impact and consequences of distance learning and online education on children and parents; (3) (The lack of) Remote services: availability of social, health and rehabilitation services during the lockdown periods; (4) The emergence of the so-called 'COVID-worry': the impact of the COVID-19 pandemic and its aftermath on the mental health and well-being of children and their caregivers.

KEYWORDS: Families with children with disabilities; children special educational needs; COVID-19 pandemic

Bevezetés

2020 márciusában az Egészségügyi Világszervezet világjárvánnyá nyilvánította a COVID-19 járványt. A világ valamennyi kormányzata védő- és korlátozó intézkedéseket kényszerült hozni annak érdekében, hogy a vírus további terjedését

* A szerző a tanulmány elkészítésekor a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoport munkatársa. E-mail: menich.nora@tat.k.elte.hu

** A tanulmány az „Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” című EFOP-1.4.1-15 projekt keretében készült.

akadályozza. A pandémia gyors és jelentős beavatkozásokat tett szükségessé, amelyekre nem voltak felkészülve. Oktatási, szociális, egészségügyi, kulturális intézmények kényszerültek bezárni, szolgáltatások működése vált lehetetlenné, korlátozottá, vagy került át online platformra, a szociális távolságtartás kívánalma és a közösségi események tilalma miatt átalakultak a kapcsolattartási formák¹. Ennek kapcsán számos kérdés vetődött fel arról, hogy a különböző társadalmi csoportokat miként érintették a vírushelyzet és ezzel együtt a válaszingedmények következményei. A változások hoztak ugyan pozitív eredményeket (például a távmunka lehetőségét, az infokommunikációs technológiákon keresztül a kapcsolattartás új és potenciálisan hatékony módjait), ugyanakkor az innovációkhoz, új megoldásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségei tovább is növelhették a hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok elszigetelődését és kirekesztettségét.

A kutatások azt mutatják, hogy a korábban is létező – globálisan jelen lévő – társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek felerősödtek, a negatív hatások jobban sújtották az egyébként is rosszabb státusú háztartásokat, köztük azokat, amelyekben fogyatékossgal élő személyek is élnek.² Habár a nehézségek eltérőek lehetnek a különböző fogyatékossg-csoportokban, illetve különböző élethelyzetben lévő, társadalmi státusú családokban, a negatív hatásokat kockázathármasként (*triple jeopardy*) írják le a kutatók³: az érintett családok magasabb egészségügyi kockázattal néztek szembe, fokozott megélhetéssel kapcsolatos stressznek voltak kitéve, valamint kevésbé számíthattak a segítői hálójukra, ideértve az intézményes és az informális támogatási formákat is. A fogyatékossgal élő gyereket nevelő családok esetében az oktatási és fejlesztési szolgáltatások részleges vagy teljes hiánya, esetleg korlátozott működése hozott új típusú, mindennapi nehézségeket. Ez utóbbi bizonyos gyerekek esetében nem csak a rendszeres fejlesztő foglalkozásokban okozhatott fennakadást, hátráltatva ezzel annak folyamatát, hanem megváltoztathatta a gyerekek és a családok napirendjét, hatással lehetett a családon belüli viszonyokra, a gyerekek és gondviselőik jóllétére, életminőségére is. További kérdésként merül fel, hogy a családtagok helyébe tudtak-e lépni a formális

¹ Európai Parlament: *Social and economic consequences of COVID-19*. PE-740.071, 2023.; Hale, Thomas – Angrist, Noam – Goldszmidt, Rafael – Kira, Beatriz – Petherick, Anna – Phillips, Toby – Webster, Samuel – Cameron-Blake, Emily – Hallas, Laura – Majumdar, Saptarshi – Tatlow, Helen: *A global panel database of pandemic policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker)*. *Nat Hum Behav*, Vol. 5, 529–538, 2021. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01079-8>

² Knox-Vydmanov, Charles – Cote, Alexandre – Wodsak, Veronika: *Social Protection Responses to the COVID-19 Crisis for Persons with Disabilities: Synthesis Paper*. ILO - UNICEF – UNPRPD, 2021.; United Nations: *Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19*. New York: UN, 2020.

³ Shakespeare, Tom – Ndagire, Florence – Seketi, Queen E.: *Triple Jeopardy: Disabled People and the COVID-19 Pandemic*. *The Lancet*, Vol. 397, (10282), 2022. 1331–33. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)00625-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)00625-5)

szereplőknek (oktatási intézmények, tanárok, fejlesztő szakemberek stb.), pótolni tudták-e a hiányokat, és ha igen, mindez milyen feltételekkel valósulhatott meg. Ebben a tanulmányban összefoglalóan arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a járvány és az ezzel járó válaszingyintézkedések miként befolyásolták a fogyatékos-sággal élő gyerekek és családjaik mindennapjait.

A módszerről

A kutatás módszere áttekintő szakirodalmi összefoglaló (*scoping review*) volt. Ez a módszer olyan feltáró kutatások esetében hasznos, amelyek a rendelkezésre álló szakirodalmi ismereteket átfogóan és szisztematikusan szeretnék vizsgálni, ezáltal azonosítani a legfontosabb koncepciókat, elméleteket és bizonyítékokat, amelyek az adott kutatási területen relevánsak. Céljuk általában, hogy információkat gyűjtsenek jövőbeli kutatásokhoz és vizsgálatokhoz, programok, szakpolitikai beavatkozások megvalósításához, valamint, hogy azonosítsák azokat a területeket, amelyeket a rendelkezésre álló kutatási eredmények a keresés pillanatáig nem fednek le.⁴

Keresési stratégia

A keresés folyamatában a transzparencia és a megbízhatóság biztosítása érdekében szisztematikusan megközelítést követtünk.⁵ A gyűjtés a Web of Science Social Sciences Citation Index-szel ellátott online adatbázisban, valamint az EBSCO adatbázisban kulcsszavas kereséssel zajlott 2023 februárjában. A keresés során a publikációk megjelenésének időpontjára a téma specifikussága okán nem határoztunk meg intervallumot, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a keresés pillanatáig megjelent, jellemzően 2021-ben és 2022-ben készült tanulmányokat találtunk.

A keresés során a gyermek vagy tanuló (*child or student*) és a koronavírus-járvány (*COVID or coronavirus*) fogalmak összefüggésében a nemzetközi kutatások nyelvezetének megfelelően a teljességre törekedve a különböző akadályozottságokat, fogyatékosságokat lefedő kulcsszavak variációira kerestünk (*disability, difficulty, autism, blind, impairment, syndrome, atypical, development, special educational need*) tanulmányok címében és absztraktjaiban. Beválogatási kritérium volt továbbá a tanulmány típusa, kizárólag lektorált tudományos folyóiratokban,

⁴ Arksey, Hilary – O'Malley, Lisa: Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 8, Iss. 1, 2005. 19–32, <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>.

⁵ Wong, Geoff – Greenhalgh, Trish – Westhorp, Gill – Buckingham, Jeanette – Pawson, Ray: RAMESES Publication Standards: Meta-Narrative Reviews. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 69, Iss. 5, 2013. 987–1004, <https://doi.org/10.1111/jan.12092>.

eredeti, angol nyelven megjelent cikkeket válogattunk be. A találatokat földrajzi hely szerint Európára szűrtük, illetve kizártuk a 18 évnél idősebbekre – például egyetemi hallgatókra – vonatkozó tudományos szövegeket. A keresés első körben 68 darab találatot hozott, amelyet a címek és absztraktok elolvasása alapján – a fent sorolt szűrési és kizárási szempontok mentén – 49 tanulmányra szűkítettünk. A teljes szövegek áttekintése után a jelen összefoglalóba került tanulmányok száma 37-re csökkent.

Eredmények

A beválogatott tanulmányok közel 10 000 szülőtől, 267 szakembertől és 736 gyerektől gyűjtött adatokra és információkra támaszkodnak, több mint kétharmaduk kvantitatív, azon belül is jelentős mennyiségben nagymintás kutatás eredménye, amelyek közül kilenc kontrollesoportos vizsgálat volt (lásd 1. táblázat). A tanulmányok célcsoportját tekintve legnagyobb arányban autizmus spektrumzavarral élő gyerekek és családjaik álltak a vizsgálatok középpontjában (13 darab célzott kutatás), a kutatások földrajzi helyét tekintve pedig Olaszország felülreprezentált.

Eredményeink alapján a következő témák, problémagócok azonosíthatók:

1. Megszűnő rutin: A COVID-19 járvány hatása a gyerekek és a gondviselőik mindennapjaira, napirendjére.
2. Távoztatás, online oktatás hatásai és következményei a gyerekekre és a szülőkre.
3. Távszolgáltatások (hiánya): A szociális, egészségügyi, rehabilitációs szolgáltatások hozzáférhetősége a lezárások alatt.
4. Az ún. „COVID-aggodalom” megjelenése: A járvány és következményeinek hatása a gyerekek és a gondviselőik mentális egészségére és jóllétére.

Megszűnő rutin: A COVID-19 járvány hatása a gyerekek és a gondviselőik mindennapjaira, napirendjére

A járvány és az ezzel járó karanténidőszakok alapjaiban alakították át a gyerekes családok mindennapjait. Valamennyi kutatás a rutin, a mindennapok megszokott ütemének átalakulásáról és ennek fizikai és mentális egészségre gyakorolt következményeiről számolt be, ideértve a biztonsági intézkedések betartásának fogyatékossgspecifikus vonatkozásait is. A gyerekek esetében a mindennapok változásai között a legjelentősebb kétségkívül az iskolák bezárása, a formális oktatás átalakulása volt. A táv- illetve online oktatással a téma relevanciája miatt a későbbiekben részletesebben is foglalkozunk.

Az intézmények bezárása és a szociális távolságtartás kívánalma miatt valamennyi fogyatékcsoportban jelentősen csökkent a gyerekek *fizikai aktivitása*, csökkent a szabadban töltött idő, a korábbiakhoz képest többet ültek a négy fal között. Ebből adódóan romolhatott a fizikai egészségük, háttérbe szorult a motoros képességek fejlődése⁶. Ettől valószínűleg nem függetlenül több kutatás számolt be arról, hogy bizonyos gyerekek körében megnövekedett a *digitális médiumok és platformok használatának* gyakorisága és a képernyő előtt töltött idő, csökkent viszont a kortársakkal töltött játék időtartama⁷, egyes kutatók pedig változásokat

⁶ Cacioppo, Marine – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Mensah-Gourmel, Johanne – Kandalaf, Christèle et al: Emerging Health Challenges for Children with Physical Disabilities and Their Parents during the COVID-19 Pandemic: The ECHO French Survey. *Annals of Physical and Rehabilitation Medicine, Cerebral Palsy*, Vol. 64, Iss. 3, 2021. 101429. <https://doi.org/10.1016/j.rehab.2020.08.001>; Fiona Couper-Kenney – Riddell, Sheila: The impact of COVID-19 on children with additional support needs and disabilities in Scotland. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1, 2021. 20–34, <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872844>; Korpa, Terpsichori – Papa, Theodora – Chouliaras, Giorgos – Sfinari, Anastasia – Eleftheriades, Anna – Katsounas, Matthaïos – Kanaka-Gantenbein, Christina – Pervanidou, Panagiota: Daily Behaviors, Worries and Emotions in Children and Adolescents with ADHD and Learning Difficulties during the COVID-19 Pandemic. *Children*, Vol. 8, Iss. 11, 2021. 995. <https://doi.org/10.3390/children8110995>; Theis, Nicola – Campbell, Natalie – De Leeuw, Julie – Owen, Marie – Schenke, Kimberley C.: The Effects of COVID-19 Restrictions on Physical Activity and Mental Health of Children and Young Adults with Physical and/or Intellectual Disabilities. *Disability and Health Journal*, Vol. 14, Iss. 3, 2021. 101064, <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101064>; Benassi, Erika – Bello, Arianna – Camia, Michela – Scorza, Maristella: Quality of life and its relationship to maternal experience and resilience during COVID-19 lockdown in children with specific learning disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 37, Iss. 4, 2022. 632–47. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1940005>; Bulgarelli, Daniela – Bianquin, Nicole – Barron, Carol – Emmett, Mary-Jane: Outdoor play of children with and without disabilities. Insights from the Covid-19 pandemic in Ireland and Italy. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–15. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2089508>; Varengue, Roxane – Brochard, Sylvain – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Kandalaf, Christèle et al.; Perceived Impact of Lockdown on Daily Life in Children with Physical Disabilities and Their Families during the COVID-19 Pandemic. *Child: Care, Health and Development*, Vol. 48, Iss. 6, 2022. 942–55, <https://doi.org/10.1111/cch.12952>.

⁷ Korpa et al., 2021; Berard, Mathilde – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Bernard, Jonathan Y. – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Screen time and associated risks in children and adolescents with autism spectrum disorders during a discrete COVID-19 lockdown period. *Frontiers in Psychiatry*, Vol. 13, 2022. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2022.1026191>.

I. táblázat. A beválogatott tanulmányok célcsoportjai,
a kutatások földrajzi helye és a minta

<i>Szerző(k)</i>	<i>Célcsoport</i>	<i>hely</i>	<i>Minta</i>
Amorim et al., 2020	autizmus spektrumzavar	PT	Érintett szülők (n=53) és kontrollcsoport (n=56)
Asbury et al., 2021.	sajátos nevelési igény*	GB	Szülők (n=241)
Bailey et al., 2021.	értelmi fogyatékossg	GB	Szülők a lezárások előtt, alatt és után (n=103)
Battistin et al., 2021.	látássérülés	IT	Szülők (n=77), szakemberek (n=34)
Benassi et al., 2022.	tanulási akadályozottságok**	IT	Érintett anyák (n=35) és kontrollcsoport (n=85)
Berard et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	FR	Gyerekek és fiatalok (n=249)
Bruni et al., 2021.	autizmus spektrumza- var, ADHD	IT	Érintett szülők (n=336) és kontrollcsoport (n=340)
Bulgarelli et al., 2022.	fogyatékossg	GB, IT	Szülők (n=1667)
Cacioppo et al., 2021.	mozgássérülés	FR	Szülők (n=1000)
Colombo – Santagati, 2022.	fogyatékossg	IT	Pedagógusok (n=147)
Couper-Kenney– Riddell, 2021.	fogyatékossg	GB	Családok (n=16)
Ehrler et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	CH	Érintett szülők (n=127) és kontrollcsoport (n=73)
Embregts et al., 2021.	értelmi fogyatékossg	NL	Anyák (n=5)
Fäldt et al., 2022.	fogyatékossg	SE	Gyerekek (n=6)
Geuijen et al., 2021.	értelmi fogyatékossg	NL	Szakemberek (n=34)
Gillespie-Smith et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	GB	Érintett gondviselők (n=43) és kontrollcsoport (n=67)
Grumi et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	IT	Elsődleges gondviselők (n=84)
Hill–Keville– Ludlow, 2021.	autizmus spektrumzavar	GB	Szülők (n=6)
Korpa et al., 2021.	ADHD, tanulási akadályozottságok**	GR	Érintett gyerekek (n=63) és kontrollcsoport (n=38)
Levante et al., 2021.	autizmus spektrumzavar	IT	Érintett szülők (n=53) és kont- rollcsoport (n=67)

<i>Szerző(k)</i>	<i>Célcsoport</i>	<i>hely</i>	<i>Minta</i>
Logrieco et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	IT	Szülők (n=243)
Miniarikova et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	FR	Szülőpárok (n=134)
Montirosso et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	IT	Szülők (n=1472)
Morales et al., 2021.	autizmus spektrumzavar	ES	Gyerekek (n=11)
Morris et al., 2021.	autizmus spektrumzavar	GB	Szülők a lezárás alatt (n=176) és után (n=54)
Nusser 2021.	sajátos nevelési igény*	DE	Szülők (n=1452)
Papanikolaou et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	GR	Szülők 2014-2015 (n=62), majd 2020 (n=50)
Pihlainen et al., 2022.	sajátos nevelési igény*	FI	Szülők (n=120)
Polonyiova et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	SK	Szülők (n=243)
Polonyiova et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	SK	Érintett szülők (n=236) és kontrollcsoport (n=270)
Rogers et al., 2021.	értelmi fogyatékoság	GB	Anyák (n=8)
Stankovic et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	SRB	Gondviselők (n=85)
Theis et al., 2021.	mozgássérülés, értelmi fogyatékoság	GB	Szülők (n=125)
Touloupis, 2021.	tanulási akadályozottságok**	GR	Szülők (n=271)
Varengue et al., 2022.	mozgássérülés	FR	Érintett szülők (n=1376) és kontrollcsoport (n=367)
Walters et al., 2022.	tanulási akadályozottságok**	GB	Tanulók (n=407)
Wolstencroft et al., 2021.	értelmi fogyatékoság	GB	Anyák (n=23)

* Az eredeti szövegben: special educational needs, SEN

** Az eredeti szövegben: learning disability

figyelték meg az *alvás* mennyiségében és minőségében is.⁸ A változások kétségkívül nem egyforma mértékben érintették a különböző fogyatékossgokban érintett gyerekeket, különösen azokat viselték meg, akik számára a rutin és a napirend a járványtól függetlenül is nagy jelentőséggel bír – ideértve az autizmus spektrumzavarban és az ADHD-ban érintett gyerekeket.⁹

Azokat a tevékenységeket, amelyeket a gyerekek korábban élveztek, például a kortársakkal való közös játékot, tanulást, délutáni foglalkozásokat, nem csak az veszélyeztette, hogy az iskolák, bizonyos szolgáltatások és intézmények átmenetileg bezártak. Az interjúk kutatások tapasztalatai alapján a szülők sok esetben féltették őket a másokkal való találkozástól és maguk döntöttek a gyerekek otthonmarasztalása mellett¹⁰, például nem vonták őket be az olyan mindennapi feladatokba, mint a közös bevásárlás. Mindez egyrészt az elszigetelődés esélyét, másrészt a gyerekek stressz-szintjét is növelte.¹¹

⁸ Bruni, Oliviero – Breda, Maria – Ferri, Raffaele – Melegari, Maria Grazia: Changes in Sleep Patterns and Disorders in Children and Adolescents with Attention Deficit Hyperactivity Disorders and Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Lockdown. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. 1139. <https://doi.org/10.3390/brainsci11091139>; Korpa et al., 2021.; Stankovic, Miodrag – Stojanovic, Aleksandra – Jelena, Stojanov – Stankovic, Matija – Shih, Andy – Stankovic, Sandra: The Serbian Experience of Challenges of Parenting Children with Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Pandemic and the State of Emergency with Lockdown. *European Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 31, Iss. 4, 2022. 693–98, <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01917-0>.

⁹ Amorim, Rita – Catarino, Sara – Miragaia, Pedro – Ferreras, Christina – Viana, Victor – Guardiano, Micaela: The impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder. *Rev Neuro*, Iss. 71, 2020. 285–91; Hill, Chelsea – Keville, Saskia – Ludlow, Amanda K.: Inclusivity for children with autism spectrum disorders: Parent’s reflections of the school learning environment versus home learning during COVID-19. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–9. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1975253>; Levante, Annalisa, – Petrocchi, Serena – Bianco, Federica – Castelli, Ilaria – Colombi, Costanza – Keller, Roberto – Narzisi, Antonio – Masi, Gabriele – Lecciso, Flavia: Psychological Impact of COVID-19 Outbreak on Families of Children with Autism Spectrum Disorder and Typically Developing Peers: An Online Survey. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 6, 2021. 808. <https://doi.org/10.3390/brainsci11060808>; Morris, Phoebe O. – Hope, Edward – Foulsham, Tom – Mills, John: Parent-reported social-communication changes in children diagnosed with autism spectrum disorder during the COVID-19 pandemic in the UK. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–15, <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1936870>; Stankovic et al., 2022

¹⁰ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Jeanne Wolstencroft et al.: ‘We Have Been in Lockdown since He Was Born’: A Mixed Methods Exploration of the Experiences of Families Caring for Children with Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the UK. *BMJ Open*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. e049386, <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049386>.

¹¹ Wolstencroft, Jeanne – Hull, Laura – Warner, Lauren – Akhtar, Tooba Nadeem – Mandy, William – Imagine-Id Consortium – Skuse, David: ‘We Have Been in Lockdown since He Was Born’: A Mixed Methods Exploration of the Experiences of Families Caring for Children with Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the UK. *BMJ Open*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. e049386. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049386>

Ugyanakkor azok a kutatások, amelyek a pandémia alatt is sportoló fogyatékos-sággal élő gyerekeket vizsgáltak, a fizikai aktivitás és a közösségi részvétel pozitív hatásairól számolnak be. Levante és munkatársainak¹² kutatása autizmusban érintett fiatalokat vizsgált, akik ez idő alatt judo edzéseken vettek részt. Eredményeik arra mutatnak rá, hogy a több fizikai aktivitás és a sport csökkentette a gyerekek negatív, és növelte a pozitív érzelmeinek szintjét. Hasonlóan, Morales és munkatársai¹³ a sporttevékenységeknek a viselkedésre és a szociális kapcsolatokra gyakorolt pozitív hatásait emelik ki.

A mindennapok átalakulása szempontjából is fontos kiemelni, hogy az érintett gyerekek esetében az *információk*, az arról való tudás és ismeretek, hogy mi és miért történik velük, nem egyformán voltak hozzáférhetőek. A biztonsági intézkedések betartása azt is feltételezte a gyerekektől, hogy pontosan értik és ismerik, mekkora távolságot szükséges tartaniuk, mi az oka a maszkviselési kötelezettségnek, miként tudnak így kommunikálni, és mások miért nem tartják be a szabályokat. Ennek felölőssége a szülőket terhelte.

A távoktatás hatásai és következményei a gyerekekre és a szülőkre

Az iskolák időszakos bezárását – ami valamennyi európai ország biztonsági intézkedései között szerepelt a COVID-19 járvány alatt – korábbi kutatások szerint a tipikusan fejlődő gyerekek és szüleik is nehézségekkel élték meg, a változásokhoz nehezen alkalmazkodtak, megváltozott a viselkedésük és felerősödtek a negatív érzelmeik (stressz, szorongás, magány, elszigetelődés érzése).¹⁴ A fogyatékos-sággal

¹² Levante et al., 2021.

¹³ Morales, Jose – Fukuda, David H. – Garcia, Vanessa – Pierantozzi, Emanuela – Curto, Cristina – Martínez-Ferrer, Josep O. – Gómez, Antonia M. – Carballeira, Eduardo – Guerra-Balic, Myriam: Behavioural Improvements in Children with Autism Spectrum Disorder after Participation in an Adapted Judo Programme Followed by Deleterious Effects during the COVID-19 Lockdown. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18, Iss. 16, 2021. 8515, <https://doi.org/10.3390/ijerph18168515>. which included school closures that may have potentially serious consequences for people with disabilities or special educational needs, disrupted an ongoing adapted judo training intervention in children with Autism Spectrum Disorder (ASD)

¹⁴ Lásd pl. Bourion-Bédès, Stéphanie – Rousseau, Hélène – Batt, Martine – Beltrand, Carole – Machane, Rabah – Tarquino, Pascal – Tarquino, Cyril – Baumann, Cédric.: Measuring COVID-19 related stress and its associated factors among the parents of school-aged children during the first lockdown in France. *BMC Public Health*, Vol. 23, 1823. 2023. <https://doi.org/10.1186/s12889-023-16731-3>; van de Pas, Kelly G. H. – Hesselink, Marijn L. – Schlechtriem, Robin – Arayess, Lisanne – Kreutz, Johanna M. – Vreugdenhil, Anita C. E.: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Lifestyle and Wellbeing of Children, Adolescents and Their Parents: A Qualitative Study. *Children*, Vol. 9, 1929. 2022. <https://doi.org/10.3390/children9121929>

élő gyerekekről szóló, beválogatott kutatások mind a tanulók, mind a szüleik, mind pedig a tanárok nézőpontjából igyekeztek azonosítani a nehézségeket és találtak bizonyos pozitívumokat is.

A távoktatás hatásai a gyerekekre

Valamennyi kontrollcsoportos kutatás a fogyatékos és nem fogyatékos gyerekek közötti különbségekről számol be, és arra hívja fel a figyelmünket, hogy az érintett gyerekeket a távoktatás okozta nehézségek mélyebben sújtották. Ez megmutatkozott a tanulásra fordított idő, a teljesítmény, illetve az online és offline oktatási időszakok közötti átmenetek dimenzióiban is. Colombo és Santagati¹⁵ az olasz inkluzív iskolarendszerben dolgozó pedagógusok tapasztalatait vizsgálták az első hullám alatt. A tanárok tapasztalatai alapján a gyerekek számára a legnagyobb kihívásokat a kortársakkal való kapcsolat megszakadása, a tanárokkal való találkozás elmaradása, ezáltal a tanulási és tanítási körülmények romlása, illetve az internet-hozzáférési problémák jelentették: becslések szerint csak a családok 5-10 százalékának nem okozott gondot az online kapcsolattartás.

A tipikusan fejlődő gyerekek mintáján Nusser azt találta, hogy hetente átlagosan 16 órát foglalkoztak az iskolai feladatok teljesítésével a pandémia alatt, míg ugyanez a szám a speciális nevelési szükségletű gyerekek esetében átlagosan 35 óra volt. Mégis, a távoktatás, a hagyományos iskolai keretekhez képest, a kutatásokban megkérdezett, speciális szükségletű gyerekeket nevelő szülők szerint – ellentétben a tipikusan fejlődő gyerekek szüleinek véleményével – rontotta az érintett gyerekek teljesítményét és az elsajátított tananyag minőségét¹⁶, és ezt a tanárokkal végzett kutatások eredményei is megerősítették.¹⁷ Walters és munkatársai¹⁸ kutatásukban 407 tanulási zavarban érintett középiskolai tanulót értek el, akik szignifikánsan rosszabbnak ítélték meg a koncentrációt, a bevonódást (*engagement*) és a tanulási képességet a távoktatás idején, mint korábban. Az online oktatás keretében felerősödött bizonyos külső tényezők zavaró hatása: zajok, a mobiltelefonok, a számítógépek, a családtagok jelenléte és a háziállatok

¹⁵ Colombo, Maddalena – Santagati, Mariagrazia: The Inclusion of Students With Disabilities: Challenges for Italian Teachers During the Covid-19 Pandemic. *Social Inclusion*, Vol. 10, Iss. 2, 2022. 195–205, <https://doi.org/10.17645/si.v10i2.5035>.

¹⁶ Nusser, Lena: Learning at home during COVID-19 school closures – How do German students with and without special educational needs manage? *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1, 2021. 51–64, <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872845>.

¹⁷ Colombo–Santagati, 2022.

¹⁸ Walters, Thomas – Simkiss, Nicola J. – Snowden, Robert J. – Gray, Nicola S.: Secondary School Students' Perception of the Online Teaching Experience during COVID-19: The Impact on Mental Wellbeing and Specific Learning Difficulties. *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 92, Iss. 3, 2022. 843–60, <https://doi.org/10.1111/bjep.12475>.

nehezíthették a koncentrációt. Fontos tanulság, hogy olasz kutatók azt találták, minél magasabb az anyai aggodalom szintje, az általános iskolás, tanulásban akadályozott gyerekek távoktatásban nyújtott teljesítménye annál alacsonyabbra értékelt.¹⁹ Az online platformokon való tanulás esetében további jelentősen veszélyeztetett csoport volt azoké a tanulóké, akik koncentrációs és memórianehezőségekkel küzdöttek.²⁰

A szülők bevonódása

A szülők élményeit a gyerekek otthoni tanulásának segítésében jelentősen formálták a lehetőségeik: mennyire volt rugalmas a munkahelyük, az otthoni munkavégzés mellett mennyi időt és energiát tudtak a gyerekekkel való közös tanulásra szánni, illetve mennyiben álltak rendelkezésükre olyan eszközök és erőforrások, amelyek ezt a folyamatot segítették. Nusser²¹ azt találta, hogy Németországban a speciális szükségletű gyerekek szülei több mint kétszer annyi időt töltöttek az iskolai feladatok teljesítésének segítésével, mint a tipikusan fejlődő gyerekek esetében. Mégis, sokan bizonytalanok voltak abban, elegendő kompetenciájuk van-e a gyerekek motiválásához és támogatásához. A pedagógiai kompetenciákban való bizonytalanságot, ideértve a motiváció megteremtését és fenntartását, Pihlainen és munkatársai²² finnországi kutatási eredményei is megerősítették. A szülők szerint részükről a korábbinál több kreativitás, kitartás, rugalmasság és türelem volt szükséges ahhoz, hogy a fogyatékossgal élő gyerekeiket hatékonyan tudják támogatni az otthoni tanulásban. A kompetencia érzése ugyanakkor kétélűnek bizonyult: Touloupis²³ eredményei szerint azok a szülők, akik úgy érezték, nem tudják segíteni a gyerekeiket a házi feladatokban, türelmetlenné válhattak, erősebb szülői kontrollt gyakoroltak, ezzel egy konfliktusokkal terhelt otthoni környezetet teremthettek, és nagyobb nyomást helyeztek a tanulási zavarban érintett gyerekeikre.

Az együtt tanulás lehetősége kevésbé tudott továbbá megvalósulni azokban a családokban, ahol a rendelkezésre álló külső erőforrások (stabil internet, digitális eszközök) elérhetősége is korlátozott volt. Habár bizonyos országokban az iskolák

¹⁹ Benassi et al., 2022.

²⁰ Walters et al., 2022.

²¹ Nusser, 2021.

²² Pihlainen, Kaisa – Turunen, Serja – Melasalmi, Anitta – Koskela, Teija: Parents' competence, autonomy, and relatedness in supporting children with special educational needs in emergency remote teaching during COVID-19 lockdown. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–13, <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2159280>.

²³ Touloupis, Thanos: Parental Involvement in Homework of Children with Learning Disabilities during Distance Learning: Relations with Fear of COVID-19 and Resilience. *Psychology in the Schools*, Vol. 58, Iss. 12, 2021. 2345–60, <https://doi.org/10.1002/pits.22596>.

biztosítottak otthon használható eszközöket, ezek minősége, és hogy a gyerekek és szülők tudták-e, akarták-e használni őket, különbözött.²⁴

Az áttekintett kutatásokban résztvevő gondviselők egy jelentős része arról számolt be, hogy harcolniuk kellett az oktatási intézményekkel, hogy azok igazodjanak a gyerekek speciális igényeihez. A kommunikáció a pedagógusok és a szülők között nem ment mindig gördülékenyen²⁵, amit a vizsgált tanárok is megerősítettek.²⁶ Több gondviselő elégedetlen volt azzal a mennyiségű és minőségű segítséggel, amit az iskolától kapott.²⁷ Még Olaszországban is, ahol évtizedek óta inkluzív az oktatási rendszer, az iskolák több mint negyede nem tett speciális intézkedéseket a fogyatékossgal élő tanulók segítése érdekében.²⁸ Colombo és Santagati kutatása azt sugallja ugyanakkor, a problémát inkább intézményes szinten, kevésbé a tanárok személyes erőfeszítéseinek hiányában kereshetjük: a pedagógusok saját bevallásuk szerint aktívan törekedtek az egyéni igények és lehetőségek figyelembevételére, az izoláció megelőzésére, de a stressz, a szorongás, a frusztráció őket is érintette, úgy érezték, nem megfelelően tudják ellátni a feladataikat. Ráadásul a megkérdezett tanárok elzárkózást, ridegséget és feszültséget éreztek a szülőkön akkor, ha a fogyatékos gyerekeknek speciális, a többiekétől eltérő feladatokat adtak.²⁹

Pozitív változások és következmények

Az iskolák bezárásának idejére otthon maradt gyerekek jólléte és tanulása szempontjából több kutatás pozitív kimenetetről is beszámol, ezek egyik aspektusa a családdal töltött minőségi idő, a másik pedig bizonyos stresszorok átmeneti megszűnése. A gyerekeknek és a szüleiknek több lehetőségük volt közösen együtt időt tölteni³⁰,

²⁴ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Wolstencroft et al., 2021.

²⁵ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Hill–Keville–Ludlow, 2021.

²⁶ Colombo–Santagati, 2022.

²⁷ Asbury, Kathryn – Fox, Laura – Deniz, Emre – Code, Aimee – Toseeb Umar: How Is COVID-19 Affecting the Mental Health of Children with Special Educational Needs and Disabilities and Their Families? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 51, Iss. 5, 2021. 1772–80. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04577-2>.

²⁸ Colombo–Santagati, 2022.

²⁹ Colombo–Santagati, 2022.

³⁰ Hill – Keville – Ludlow, 2021.; Rogers, Gemma – Perez-Olivas, Gisela – Stenfert Kroese, Biza – Patel, Varsha – Murphy, Glynis – Rose, John – Cooper, Vivien et al.: The Experiences of Mothers of Children and Young People with Intellectual Disabilities during the First COVID-19 Lockdown Period. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Vol. 34, Iss. 6, 2021. 1421–30, <https://doi.org/10.1111/jar.12884>; Wolstencroft et al., 2021.; Logrieco, Maria Grazia – Casula, Laura – Ciuffreda, Giuseppe Niccolò – Novello, Roberta Lucia – Spinelli, Maria – Lionetti, Francesca – Nicolì, Ilaria – Fasolo, Mirco – Giovanni, Valeri – Stefano, Vicari: Risk and Protective Factors of Quality of Life for Children with Autism

a közös időt a család szükségleteihez igazítani³¹, a rövidebb tanórák több lehetőséget biztosítottak a pihenésre³². Másrészt, a gyerekek a saját tempójukban végezhettek el az online feladataikat, amelyek sok esetben kisebb terhelést is jelentettek. Habár a fentebb idézett kutatásokból az derült ki, hogy az iskolai feladatokra bizonyos gyerekeknek a családtagok, a háziállatok, a szokatlan zajok jelenléte mellett nehezebb lehetett koncentrálni, másoknak az otthoni környezet nyugodt, csendes, elmélyült munkára is lehetőséget adhatott. Sőt, néhány szülő arról számolt be, hogy a gyerekek megkönnyebbültek, amiért nem kellett megfelelniük az iskolai szociális elvárásoknak, találkozniuk azokkal a kortársaikkal, akikkel negatív kapcsolatot ápoltak, vagy akik korábban bántalmazták őket³³.

Távszolgáltatások (hiánya): a szociális, egészségügyi, rehabilitációs szolgáltatások hozzáférhetősége a lezárások alatt

A fogyatékos gyereket nevelő családok COVID-19 járvánnyal kapcsolatos tapasztalatait és élményeit alapjaiban formálta a külső támogatói háló megléte vagy hiánya. Habár a fogyatékossgal élő gyereket nevelők számos – gondoskodással, gyermeki viselkedéssel, mentális jólléttel kapcsolatos – kihívást már megtapasztaltak a járványt megelőzően is, egyszerre eltűnt mögülük a szolgáltatások (iskola, nappali ellátás, szociális gondoskodás, segítők) nyújtotta védőháló, ami felerősítette a mindennapi nehézségeiket.³⁴ Az iskola bezáráshoz hasonlóan más intézményi támogatási formák megszűnése is a mindennapok rutinját módosította a családokban, annak minden, korábban sorolt következményével együtt.

Grumi és szerzőtársainak³⁵ kutatása azt a meglepő eredményt hozta, hogy a szülők nagyobb mértékben aggódtak a rehabilitációs szolgáltatások felfüggesztése, mint a vírus terjedése, a megfertőződés, a megbetegedés miatt. Ez a faktor szignifikáns összefüggést mutatott a gondviselői szorongással és depresszióval is. Az aggodalom a jövő iránt bizonyult a legerősebbnek: egyelőre nem mérhető

Spectrum Disorder and Their Families during the COVID-19 Lockdown. An Italian Study. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 120, 2022. 104-130, <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.104130>.

³¹ Pihlainen et al., 2022.

³² Colombo–Santagati, 2022.

³³ Asbury et al., 2021.; Hill–Keville–Ludlow, 2021; Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.; Colombo–Santagati, 2022.; Pihlainen et al., 2022.

³⁴ Cacioppo et al., 2021.; Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.; Stankovic et al., 2022.

³⁵ Grumi, Serena – Provenzi, Livio – Gardani, Alice – Aramini, Valeria – Dargenio, Erika – Naboni, Cecilia – Vacchini, Valeria – Borgatti, Renato: Rehabilitation services lockdown during the COVID-19 emergency: the mental health response of caregivers of children with neurodevelopmental disabilities. *Disability and Rehabilitation*, Vol. 43, Iss. 1, 2021. 27–32. <https://doi.org/10.1080/09638288.2020.1842520>

következményei lehetnek a gyerekek egészségi és fizikai állapotára, funkcionális képességeikre, ha hosszabb-rövidebb ideig nem kapják meg a szükséges – és megkezdett, megszokott – fejlesztéseket.³⁶

A megkérdezett szülők többsége nem találta elegendőnek a professzionális támogatást, amihez hozzáfért a karantén alatt. Még azok a családok is, amelyekben a gondviselők elégedettek voltak a szociális és egészségügyi szolgáltatók által nyújtott segítség mennyiségével és minőségével, arról számoltak be, hogy ők maguk kellett kezdeményezzék a kommunikációt³⁷, egyéb esetben jó eséllyel elszigetelődtek. Két független kutatás is megerősítette, hogy értelmi fogyatékossgal élő gyereket nevelő gondviselők úgy érezték, hogy a szolgáltatók cserbenhagyták őket, az ő gyerekeik jólléte kevésbé volt fontos azokéhoz képest, akik szükségletei kevésbé komplexek, speciálisak.³⁸

Az áttekintett kutatások alapján Olaszországban, Görögországban, az Egyesült Királyságban is működtek távolról nyújtott szolgáltatások (tele-rehabilitáció, tele-medicina), bizonyos egészségügyi, rehabilitációs célú szolgáltatási elemek online működtek a kötelező távolságtartás ideje alatt. Ezekről összességében a kutatásokban megkérdezett szereplők véleménye alapján azt mondhatjuk, hogy vegyesek tapasztalatok: számos előnnyel jártak, elsődlegesen megakadályozták a szolgáltatások teljes beszüntetését, ugyanakkor nem egyformán voltak hozzáférhetőek bizonyos társadalmi csoportokban, a hatékonyságukkal pedig az egyes szereplők nem egyformán elégedettek.

A rehabilitációs folyamat online színtérre költözésének egyik példáját Battistin és szerzőtársai³⁹ ismertetik, akik a *Distance Support Project* elnevezésű mintaprogramot tesztelték Olaszországban. A program vak és látássérült gyerekeknek és családjaiknak nyújtott online szolgáltatásokat: a rehabilitációs szakemberek online platformokon tartották a kapcsolatot a szülőkkel, otthon használható multiszenzoros anyagokat készítettek olyan videók elemzése alapján, amelyeket a szülők napközben készítettek a gyerekeikről. A mintaprogramot értékelő kérdőív eredményei alapján a szülők nagyon pozitívan nyilatkoztak, erősödött bennük a bevonódottság érzése a fejlesztési folyamatban, legfontosabbnak pedig azt tartották, hogy az új módszerekkel nem szakadt meg a terápiás folyamat. Ugyanakkor a szakemberek elégedettségi szintjét csökkentette, hogy számukra az online eszközök használata többször diszkomfortot okozott, úgy érezték, többet kellett készülniük az

³⁶ Cacioppo et al., 2021.; Pihlainen et al., 2022.

³⁷ Wolstencroft et al., 2021.

³⁸ Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.

³⁹ Battistin, Tiziana – Mercuriali, Elena – Zanardo, Vincenzo – Gregori, Dario – Lorenzoni, Giulia – Nasato, Laura – Reffo, Maria Eleonora: Distance Support and Online Intervention to Blind and Visually Impaired Children during the Pandemic COVID-19. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 108, 2021. 103816. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103816>.

alkalmakra, és kényszerként élték meg, hogy új, korábban nem használt módszereket kellett kidolgozniuk.

Az ún. „COVID-aggodalom” megjelenése: a járvány és következményeinek hatása a gyerekek és a gondviselőik mentális egészségére és jóllétére

A fogyatékossgal élő gyereket nevelő szülők a nemzetközi kutatások szerint nem válságidőszakokban is alapvetően rosszabb mentális állapotról számolnak be, mint a tipikusan fejlődő gyereket nevelők. Különösen az anyákat magasabb stressz-szint, erősebb depresszív tünetek, több diszfunkcionális megküzdési stratégia, így kedvezőtlenebb szubjektív életminőség-mutatók jellemzik, amelyek összefüggést mutatnak a támogatási szükségletek mértékével. A kutatások arról számolnak be, hogy ezek a nehézségek a pandémia időszakában felerősödtek, mind a gyerekek, mind a szülők mentális egészségének egyes, egymásra visszaható dimenzióiban mérhető romlás következett be.

A gyerekek mentális egészsége és jólléte

A gyerekek stresszesebbek voltak, megnőtt a szorongásos tünetek előfordulása⁴⁰, a kutatásokban megkérdezett szülők valamennyi érintettségi csoportban a gyermeki viselkedés és érzelmszabályozás változásairól számoltak be⁴¹, amik feltételezhetően az egyes koronavírus-hullámok alatt – a bizonytalanság időtartamának növekedésével – fokozódtak is⁴². Az iskolai feladatok és elvárások, a szokásos szabadidős tevékenységek megszűnése és a bizonytalanság mind-mind hozzájárultak az érintett gyerekek mentális egészségének és pszicho-szociális jóllétének

⁴⁰ Korpa et al., 2021.

⁴¹ Varenue et al., 2022.

⁴² Polónyiová, Katarína – Belica, Ivan – Celušáková, Hana – Janšáková, Katarína – Kopčíková, Mária – Szapuová, Žofia – Ostatníková, Daniela: Comparing the Impact of the First and Second Wave of COVID-19 Lockdown on Slovak Families with Typically Developing Children and Children with Autism Spectrum Disorder. *Autism*, Vol. 26, Iss. 5, 2022. 1046–55, <https://doi.org/10.1177/13623613211051480>; Polónyiová, Katarína – Rašková, Barbara – Ostatníková, Daniela: Changes in Mental Health during Three Waves of the COVID-19 Pandemic in Slovakia: Neurotypical Children versus Children with Autism Spectrum Disorder and Their Parents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 19, Iss. 19, 2022. 11849, <https://doi.org/10.3390/ijerph191911849>.

romlásához: azon túl, hogy aggódtak a saját és családtagjaik egészségéért⁴³, megváltoztak a kapcsolataik, nem csak a családtagokkal, hanem a barátokkal, kortársakkal is⁴⁴.

Azoknak a gyerekeknek romlott leginkább a mentális jólléte, akik úgy érezték, hogy nem tudnak megfelelően koncentrálni és tanulni a távoktatás keretében⁴⁵, azoknak pedig kevésbé, akiknek a családjában magasabb volt a szülői reziliencia⁴⁶. Néhány megkérdezett szülő ezzel ellenkezőleg épp úgy érezte, hogy a gyerekek mentális egészségére kifejezetten jó hatással volt a több otthon töltött idő, ugyanakkor ez csak a szociális készségeik fejlődésének kárára valósulhatott meg⁴⁷.

A szülők/gondviselők mentális egészsége

A fogyatékos gyereket nevelők mentális egészségével is számos kutatás foglalkozott a pandémia alatt, amelyek a következő aspektusokat azonosították: stressz, szorongásos tünetek, depresszió, aggodalom magukért és másokért, félelem, hiány (napirend, támogató szociális háló, illetve anyagi), rosszkedv, tagadás, bűntudat, érzelmi és viselkedési változások, túlterheltség, reménytelenség, illetve annak következményei, hogy úgy érezték, nem tudják, mi történik körülöttük. Ezeket a tanulmányokban megjelenő ún. COVID-aggodalom (*COVID-worries*) fogalom keretezi, ami elsősorban a fertőzéstől való félelemre utal, de érinti a gyerekek egészségi állapotával, jóllétével, kortárs kapcsolataikkal, valamint a tanulási fejlődési lehetőségeikkel kapcsolatban megjelenő új érzelmeket és félelemeket is. A gondviselők a saját egészségi állapotukért is elsősorban azért aggódtak, hogy legyen, aki gondoskodik a gyerekeikről, ha ők nem tudnának⁴⁸.

A szülői stressz- és szorongási szint egyik tényezője a korábban részletezett online oktatásra való átállás, a szolgáltatások felfüggesztése és az ezekből következő szülői feladatok és szerepek megváltozása volt. Miközben a távmunka növelte bizonyos szülők autonómiáját, a gyerekek folyamatos otthontartózkodása új típusú

⁴³ Fäldt, Anna Erica – Klint, Filippa – Warner, Georgina – Sarkadi, Anna: Experiences of Children with Disabilities during the COVID-19 Pandemic in Sweden: A Qualitative Interview Study. *BMJ Paediatrics Open*, Vol. 6, Iss. 1, 2022. e001398. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2021-001398>

⁴⁴ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Korpa et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021

⁴⁵ Walters et al., 2022.

⁴⁶ Benassi et al., 2022.

⁴⁷ Wolstencroft et al., 2021.

⁴⁸ Embregts, Petri – Heerkens, L. – Frielink, Noud – Giesbers, Sanne – Vromans, Moniek – Vromans, Laura – Jahoda, Andrew: Experiences of Mothers Caring for a Child with an Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the Netherlands. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 8, 2021. 760–71. <https://doi.org/10.1111/jir.12859>

nyomást jelentett a szülőknek⁴⁹. A gondviselőknek az iskolák és más szolgáltatások bezárásának idejére a gondoskodási feladataik ellátásán túl a tanítói és fejlesztői szereppel is meg kellett küzdeniük. Stressz forrásává vált az időbeosztás, a munka és a gyerek ellátásának egyensúlyára való törekvés, különösen azoknak a magas támogatási szükségletű gyerekeknek az esetében, akik az otthon töltött időben folyamatos figyelmet igényeltek a szüleiktől, illetve kiemelten az egyszülős háztartásokban⁵⁰.

Habár csak néhány kutatás érintette részlegesen, úgy tűnik, a szülők iskolai végzettsége összefügghet azzal, mennyire élték meg nagy nehézségként a távoktatás okozta új helyzetet, és ebből adódóan mennyire magas stressz-szintről számoltak be. Korpa és szerzőtársai⁵¹ és Nusser⁵² is azt találták, hogy a magasabban iskolázott szülők kevésbé érezték kihívásnak az iskolák bezárását, és kevésbé súlyos félelmekről számoltak be, ami valószínűsíthetően azzal kapcsolódhat össze, hogy a szülők mennyire érzik magukat kompetensnek a gyerekek otthoni tanításában.

A stressz és szorongás megnövekedett szintjének okait a gyerek megváltozott viselkedésében és érzelmi reakcióiban is kereshetjük⁵³, ugyanakkor a kapcsolat kétirányú. A gondviselői stressz is visszahatott a gyerekek viselkedésére, a szülő-gyerek kapcsolatra és a családi dinamikára⁵⁴. A szorongás csökkentette annak a valószínűségét, hogy a szülők jól interpretálják a gyerekek reakcióit és arra érzékenyen és hatékonyan tudjanak reagálni. Értelmi fogyatékossgal élő gyerekeket nevelő szülők arról számoltak be, hogy számukra a pandémia szinte nem is különbözött a megelőző időszakoktól, hiszen már korábban is elszigetelődtek, a tá-

⁴⁹ Embregts et al., 2021.; Pihlainen et al., 2022.

⁵⁰ Asbury et al., 2021.; Geuijen, Pauline M. – Vromans, Laura – Embregts, Petri: A qualitative investigation of support workers' experiences of the impact of the COVID-19 pandemic on Dutch migrant families who have children with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, Vol. 46, Iss. 4, 2021. 300–305. <https://doi.org/10.3109/13668250.2021.1947210>; Grumi et al., 2021.; Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.; Pihlainen et al., 2021.; Varengue et al., 2022.

⁵¹ Korpa et al., 2021.

⁵² Nusser, 2021.

⁵³ Amorim et al., 2020.; Gillespie-Smith, Karri – McConachie, Doug – Ballantyne, Carrie – Auyeung, Bonnie – Goodall, Karen: The Impact of COVID-19 Restrictions on Psychological Distress in Family Caregivers of Children with Neurodevelopmental Disability in the UK. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10803-021-05132-3>; Montiroso, Rosario – Mascheroni, Eleonora – Guida, Elena – Piazza, Caterina – Sali, Maria Enrica – Molteni, Massimo – Reni, Gianluigi: Stress symptoms and resilience factors in children with neurodevelopmental disabilities and their parents during the COVID-19 pandemic. *Health Psychology*, Vol. 40, Iss. 7, 2021. 28–438, <https://doi.org/10.1037/hea0000966>; Stanekovic et al., 2022.

⁵⁴ Levante et al., 2021., Miniarikova, Ela – Vermhet, Christelle – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Anxiety and Depression in Parents of Children with Autism Spectrum Disorder during the First COVID-19 Lockdown: Report from the ELENA Cohort. *Journal of Psychiatric Research*, Vol. 149, 2022. 344–51, <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2021.11.022>.

volságtartás korábban is az életük szerves része volt. Nehezebb volt viszont, hogy a lezárások időszakában a szülők megszakítás nélkül együtt voltak a gyerekekkel, ami alkalmasint növelte a konfliktusok számát és intenzitását is⁵⁵.

A szülői és családi megküzdési stratégiák (*coping strategies*) jelentőségét több kutatás is megerősítette. A reziliencia azokban a családokban volt magas, ahol a szülők magasabb önbizalommal bírtak, magasabb énhatékonyságról számoltak be⁵⁶, a másik szülőre vagy egyéb családtagra támaszkodhattak, valamint ahol a szülők és a gyerekek között a pandémiát megelőzően is szorosnak ítélték meg a kapcsolatot⁵⁷.

Az aggodalmakat és félelmeket a nem fogyatékos gyerekeket nevelő szülők-höz képest a kutatások túlnyomó többsége (szignifikánsan) nagyobb mértékűnek találta. Ezzel ellenkező eredményekről egyetlen kutatás számolt be: Benassi és munkatársai⁵⁸ nem találtak szignifikáns különbséget az általános iskolás korú fogyatékossgal élő és a tipikusan fejlődő gyerekek szüleinek érzelmi jóllétében a lezárások alatt. Első olvasatra meglepő, de a korábbiakkal részben szembemenő eredményre jutott két további kutatás: Bailey és munkatársai⁵⁹ és Miniarikova és munkatársai⁶⁰ sem tudtak egyértelmű, szignifikáns különbséget kimutatni a szülők pszichés jóllétének dimenzióiban (stressz, étellel való elégedettség, a gondoskodási munka hatásai) a lezárások előtt és után. Fontos adalék lehet viszont ezekhez a megállapításokhoz a két szlovák longitudinális kutatásban feltárt idődimenzió: autizmusban érintett gyerekek szüleinél a pszichés stresszfaktorok az egyes hullámok alatt más-más mértékben voltak megfigyelhetők. Míg az első hullámban az azt megelőző időszakhoz képest valóban nem találtak szignifikáns növekedést a kutatók, a második és harmadik hullámban már jelentősen magasabb volt az érintett gyerekek és a gondviselőik stressz-szintje is.⁶¹

Összegzés és limitációk

A COVID-19 járvány társadalmi hatásairól egyre több, különböző kutatási di-zájnt alkalmazó kutatás beszámolója jelenik meg, közöttük növekszik a gyerekek háztartásokat és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat célzók száma

⁵⁵ Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.

⁵⁶ Montiroso et al., 2021.

⁵⁷ Pihlainen et al., 2022.

⁵⁸ Benassi et al., 2022.

⁵⁹ Bailey, Tom – Hastings, Richard P. – Totsika, Vasiliki: COVID-19 Impact on Psychological Outcomes of Parents, Siblings and Children with Intellectual Disability: Longitudinal before and during Lockdown Design. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 5, 2021. 397–404. <https://doi.org/10.1111/jir.12818>.

⁶⁰ Miniarikova et al., 2022.

⁶¹ Polónyiová et al., 2022a.; Polónyiová et al., 2022b.

is. Ugyanakkor eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élő gyerekeket nevelő családokról szóló kutatások száma jelentősen alulmarad, mint ahogyan a járványtól függetlenül is viszonylag kevés megbízható és összehasonlítható nemzetközi adat áll rendelkezésünkre. Az írás célja az volt, hogy összegezze, miként jellemezhetjük a fogyatékossgal élő gyerekeket nevelő európai családok helyzetét a pandémia idején.

A szakirodalmi áttekintés során feldolgozott kutatások alapján négy dimenziót tudunk azonosítani, amelyekben a fogyatékossgal élő gyerekek családjai mind abszolút, mind relatív hátrányba kerülhettek, illetve, amelyek tovább növelték a családok elszigetelődését. Egyrészt, a korlátozó biztonsági intézkedések és lezárások idején a gyerekek és a gondviselőik mindennapjai és napirendje jelentősen átalakult, ami kedvezőtlenül hatott a gyerekek szociális kapcsolataira, fizikai egészségére, aktivitására és alvásminőségére is. Másrészt, a táv- és online oktatás keretében a gyerekek kisebb hatékonysággal tudtak tanulni, az elsajátított tananyagot pedig mind a tanárok, mind a szülők rosszabb minőségűnek ítélték. Harmadrészt, korlátozott volt a szociális, egészségügyi, rehabilitációs szolgáltatások hozzáférhetősége a lezárások alatt, ami visszavethette a fejlesztő foglalkozások hatásait, és a gondviselőkben növelte a magukra maradás érzését. Negyedrészt, megjelent a COVID-aggodalom, nőtt mind a gyerekek, mind a szüleik/gondviselőik stressz, illetve szorongás szintje, romlott a mentális egészségük. A szülők valamennyi dimenzióban a segítői háló hiányáról és/vagy elégtelenségéről számoltak be. Ezek a problémák és nehézségek visszatükrözik a bevezetőben felvetett kockázathármasra, amellyel Shakespeare és szerzőtársai a fogyatékossgal élő személyek és családjaik helyzetét írták le: az egészségügyi és a mindennapokkal, a megélhetéssel összefüggő kihívásokon túl a formális és informális támogató-segítő háló is megritkult.

Habár kevés adat áll még rendelkezésünkre, okkal feltételezhetjük, hogy a negatív hatások még megterhelőbbek lehettek azokban a háztartásokban, ahol a gondviselők anyagi és nem anyagi erőforrásai is korlátozottan álltak rendelkezésre; többek között, ahol nem volt stabil internetkapcsolat, jól működő, tanulásra alkalmas eszköz, illetve ahol a szülői reziliencia szintje eleve alacsonyabb volt.

Az eredmények interpretálásához fontos figyelembe vennünk a kutatás néhány módszertani és tartalmi limitációját: a keresési stratégia korlátait, a kutatások leíró jellegét, ami elsősorban abból következik, hogy a lezárások időszakáról egyelőre viszonylag kevés és javarészt leíró kutatás született. Harmadrészt, ahogy erre többször utalni igyekeztünk, bizonyos kihívások és nehézségek nem egyformán érintették a különböző fogyatékossgokban érintett gyerekeket, így általánosítható megállapítások csak nagy óvatossággal tehetők, különös figyelemmel arra, hogy az átfogó keresési stratégia ellenére a beválogatott tanulmányok nem is reprezentálják az összes fogyatékossgot. Szintén óvatos interpretációra ösztönözhetnek az országok közötti és országokon belüli különbségek és lehetőségek, a különböző

élethelyzetben és társadalmi státusban lévő családok helyzete. Más kihívásokkal néz szembe például az a gyerek és szülő, akiknek rendelkezésre állnak jól használható digitális eszközök; azoknak a családoknak megint más választásaik lehetnek, akik olyan országban élnek, ahol a kormányzati, helyi intézkedések közvetlenül reagáltak a fogyatékos gyerekek és az őket nevelők problémáira. Az összefoglaló sokkal inkább arra alkalmas, hogy felhívja a figyelmünket olyan problémagócokra, amelyek a fogyatékossgal élő gyerekeket a nem fogyatékos társaikhoz képest fokozottabban érinthették – és érinthetik a jövőben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amorim, Rita – Catarino, Sara – Miragaia, Pedro – Ferreras, Christina – Viana, Victor –Guardiano, Micaela: The impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder. *Rev Neuro*, Vol. 71, 2020. 285–91.
- Arksey, Hilary – O’Malley, Lisa: Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 8, Iss. 1, 2005. 19–32. <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>
- Asbury, Kathryn – Fox, Laura – Deniz, Emre – Code, Aimee – Toseeb Umar: How Is COVID-19 Affecting the Mental Health of Children with Special Educational Needs and Disabilities and Their Families? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 51, Iss. 5, 2021. 1772–80. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04577-2>
- Bailey, Tom – Hastings, Richard P. – Totsika, Vasiliki: COVID-19 Impact on Psychological Outcomes of Parents, Siblings and Children with Intellectual Disability: Longitudinal before and during Lockdown Design. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 5, 2021. 397–404. <https://doi.org/10.1111/jir.12818>
- Battistin, Tiziana – Mercuriali, Elena – Zanardo, Vincenzo – Gregori, Dario – Lorenzoni, Giulia – Nasato, Laura – Reffo, Maria Eleonora: Distance Support and Online Intervention to Blind and Visually Impaired Children during the Pandemic COVID-19. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 108, 2021. 103816. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103816>
- Benassi, Erika – Bello, Arianna – Camia, Michela – Scorza, Maristella: Quality of life and its relationship to maternal experience and resilience during COVID-19 lockdown in children with specific learning disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 37, Iss. 4, 2022. 632–47. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1940005>
- Berard, Mathilde – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Bernard, Jonathan Y. – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Screen time and associated risks in children and adolescents with autism spectrum disorders

- during a discrete COVID-19 lockdown period. *Frontiers in Psychiatry*, Vol. 13, 2022. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2022.1026191>
- Bourion-Bédès, Stéphanie – Rousseau, Héléne – Batt, Martine – Beltrand, Carole – Machane, Rabah – Tarquino, Pascal – Tarquino, Cyril – Baumann, Cédric.: Measuring COVID-19 related stress and its associated factors among the parents of school-aged children during the first lockdown in France. *BMC Public Health* 23, 1823. 2023. <https://doi.org/10.1186/s12889-023-16731-3>
- Bruni, Oliviero – Breda, Maria – Ferri, Raffaele – Melegari, Maria Grazia: Changes in Sleep Patterns and Disorders in Children and Adolescents with Attention Deficit Hyperactivity Disorders and Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Lockdown. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. 1139. <https://doi.org/10.3390/brainsci11091139>
- Bulgarelli, Daniela – Bianquin, Nicole – Barron, Carol – Emmett, Mary-Jane: Outdoor play of children with and without disabilities. Insights from the Covid-19 pandemic in Ireland and Italy. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–15. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2089508>
- Cacioppo, Marine – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Mensah-Gourmel, Johanne – Kandalaft, Christèle et al: Emerging Health Challenges for Children with Physical Disabilities and Their Parents during the COVID-19 Pandemic: The ECHO French Survey. *Annals of Physical and Rehabilitation Medicine*, Cerebral Palsy, Vol. 64, Iss. 3, 2021. 101429. <https://doi.org/10.1016/j.rehab.2020.08.001>
- Colombo, Maddalena – Santagati, Mariagrazia: The Inclusion of Students With Disabilities: Challenges for Italian Teachers During the Covid-19 Pandemic. *Social Inclusion*, Vol. 10, Iss. 2, 2022. 195–205. <https://doi.org/10.17645/si.v10i2.5035>
- Couper-Kenney, Fiona – Riddell, Sheila: The impact of COVID-19 on children with additional support needs and disabilities in Scotland. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1, 2021. 20–34. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872844>
- Embregts, Petri – Heerkens, L. – Frielink, Noud – Giesbers, Sanne – Vromans, Moniek – Vromans, Laura – Jahoda, Andrew: Experiences of Mothers Caring for a Child with an Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the Netherlands. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 8, 2021. 760–71. <https://doi.org/10.1111/jir.12859>
- Európai Parlament: *Social and economic consequences of COVID-19*. PE-740.071, 2023.
- Fäldt, Anna Erica – Klint, Filippa – Warner, Georgina – Sarkadi, Anna: Experiences of Children with Disabilities during the COVID-19 Pandemic in Sweden: A Qualitative Interview Study. *BMJ Paediatrics Open*, Vol. 6, Iss. 1, 2022. e001398. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2021-001398>

- Geuijen, Pauline M. – Vromans, Laura – Embregts, Petri: A qualitative investigation of support workers' experiences of the impact of the COVID-19 pandemic on Dutch migrant families who have children with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, Vol. 46, Iss. 4, 2021. 300–305. <https://doi.org/10.3109/13668250.2021.1947210>
- Gillespie-Smith, Karri – McConachie, Doug – Ballantyne, Carrie – Auyeung, Bonnie – Goodall, Karen: The Impact of COVID-19 Restrictions on Psychological Distress in Family Caregivers of Children with Neurodevelopmental Disability in the UK. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10803-021-05132-3>
- Grumi, Serena – Provenzi, Livio – Gardani, Alice – Aramini, Valeria – Dargenio, Erika – Naboni, Cecilia – Vacchini, Valeria – Borgatti, Renato: Rehabilitation services lockdown during the COVID-19 emergency: the mental health response of caregivers of children with neurodevelopmental disabilities. *Disability and Rehabilitation*, Vol. 43, Iss. 1, 2021. 27–32. <https://doi.org/10.1080/09638288.2020.1842520>
- Hale, Thomas – Angrist, Noam – Goldszmidt, Rafael – Kira, Beatriz – Petherick, Anna – Philips, Toby – Webster, Samuel – Cameron-Blake, Emily – Hallas, Laura – Majumdar, Saptarshi – Tatlow, Helen: A global panel database of pandemic policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker). *Nat Hum Behav*, Vol. 5, 529–538, 2021. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01079-8>
- Hill, Chelsea – Keville, Saskia – Ludlow, Amanda K.: Inclusivity for children with autism spectrum disorders: Parent's reflections of the school learning environment versus home learning during COVID-19. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–9. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1975253>
- Knox-Vydmanov, Charles – Cote, Alexandre – Wodsak, Veronika: *Social Protection Responses to the COVID-19 Crisis for Persons with Disabilities: Synthesis Paper*. ILO - UNICEF – UNPRPD, 2021.
- Korpa, Terpsichori – Pappa, Theodora – Chouliaras, Giorgos – Sfinari, Anastasia – Eleftheriades, Anna – Katsounas, Matthaios – Kanaka-Gantenbein, Christina – Pervanidou, Panagiota: Daily Behaviors, Worries and Emotions in Children and Adolescents with ADHD and Learning Difficulties during the COVID-19 Pandemic. *Children*, Vol. 8, Iss. 11, 2021. 995. <https://doi.org/10.3390/children8110995>
- Levante, Annalisa, – Petrocchi, Serena – Bianco, Federica – Castelli, Ilaria – Colombi, Costanza – Keller, Roberto – Narzisi, Antonio – Masi, Gabriele – Lecciso, Flavia: Psychological Impact of COVID-19 Outbreak on Families of Children with Autism Spectrum Disorder and Typically Developing Peers: An Online Survey. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 6, 2021. 808. <https://doi.org/10.3390/brainsci11060808>

- Logrieco, Maria Grazia – Casula, Laura – Ciuffreda, Giuseppe Niccolò – Novello, Roberta Lucia – Spinelli, Maria – Lionetti, Francesca – Nicolì, Ilaria – Fasolo, Mirco – Giovanni, Valeri – Stefano, Vicari: Risk and Protective Factors of Quality of Life for Children with Autism Spectrum Disorder and Their Families during the COVID-19 Lockdown. An Italian Study. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 120, 2022. 104130. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.104130>
- Miniarikova, Ela – Vernhet, Christelle – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Anxiety and Depression in Parents of Children with Autism Spectrum Disorder during the First COVID-19 Lockdown: Report from the ELENA Cohort. *Journal of Psychiatric Research*, Vol. 149 2022. 344–51. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2021.11.022>
- Montirosso, Rosario – Mascheroni, Eleonora – Guida, Elena – Piazza, Caterina – Sali, Maria Enrica – Molteni, Massimo – Reni, Gianluigi: Stress symptoms and resilience factors in children with neurodevelopmental disabilities and their parents during the COVID-19 pandemic. *Health Psychology*, Vol. 40, Iss. 7, 2021. 28–438. <https://doi.org/10.1037/hea0000966>
- Morales, Jose – Fukuda, David H. – Garcia, Vanessa – Pierantozzi, Emanuela – Curto, Cristina – Martínez-Ferrer, Josep O. – Gómez, Antonia M. – Carballeira, Eduardo – Guerra-Balic, Myriam: Behavioural Improvements in Children with Autism Spectrum Disorder after Participation in an Adapted Judo Programme Followed by Deleterious Effects during the COVID-19 Lockdown. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18, Iss. 16, 2021. 8515. <https://doi.org/10.3390/ijerph18168515>
- Morris, Phoebe O. – Hope, Edward – Foulsham, Tom – Mills, John: Parent-reported social-communication changes in children diagnosed with autism spectrum disorder during the COVID-19 pandemic in the UK. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–15. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1936870>
- Nusser, Lena: Learning at home during COVID-19 school closures – How do German students with and without special educational needs manage? *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1. 2021. 51–64. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872845>
- Pihlainen, Kaisa, – Turunen, Serja – Melasalmi, Anitta – Koskela, Teija: Parents' competence, autonomy, and relatedness in supporting children with special educational needs in emergency remote teaching during COVID-19 lockdown. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–13. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2159280>
- Polónyiová, Katarína – Belica, Ivan – Celušáková, Hana – Janšáková, Katarína –Kopčíková, Mária – Szapuová, Žofia – Ostatníková, Daniela: Comparing

- the Impact of the First and Second Wave of COVID-19 Lockdown on Slovak Families with Typically Developing Children and Children with Autism Spectrum Disorder. *Autism*, Vol. 26, Iss. 5, 2022. 1046–55. <https://doi.org/10.1177/13623613211051480>
- Polónyiová, Katarína – Rašková, Barbara – Ostatníková, Daniela: Changes in Mental Health during Three Waves of the COVID-19 Pandemic in Slovakia: Neurotypical Children versus Children with Autism Spectrum Disorder and Their Parents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 19, Iss. 19, 2022. 11849. <https://doi.org/10.3390/ijerph191911849>
- Rogers, Gemma – Perez-Olivas, Gisela – Stenfert Kroese, Biza – Patel, Varsha – Murphy, Glynis – Rose, John – Cooper, Vivien et al.: The Experiences of Mothers of Children and Young People with Intellectual Disabilities during the First COVID-19 Lockdown Period. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Vol. 34, Iss. 6, 2021. 1421–30. <https://doi.org/10.1111/jar.12884>
- Shakespeare, Tom – Ndagire, Florence – Seketi, Queen E.: Triple Jeopardy: Disabled People and the COVID-19 Pandemic. *The Lancet*, Vol. 397, (10282), 2022. 1331–33. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)00625-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)00625-5)
- Stankovic, Miodrag – Stojanovic, Aleksandra – Jelena, Stojanov – Stankovic, Matija – Shih, Andy – Stankovic, Sandra: The Serbian Experience of Challenges of Parenting Children with Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Pandemic and the State of Emergency with Lockdown. *European Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 31, Iss. 4, 2022. 693–98. <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01917-0>
- Theis, Nicola – Campbell, Natalie – De Leeuw, Julie – Owen, Marie – Schenke, Kimberley C.: The Effects of COVID-19 Restrictions on Physical Activity and Mental Health of Children and Young Adults with Physical and/or Intellectual Disabilities. *Disability and Health Journal*, Vol. 14, Iss. 3, 2021. 101064. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101064>
- Touloupis, Thanos: Parental Involvement in Homework of Children with Learning Disabilities during Distance Learning: Relations with Fear of COVID-19 and Resilience. *Psychology in the Schools*, Vol. 58, Iss. 12, 2021. 2345–60. <https://doi.org/10.1002/pits.22596>
- United Nations: *Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19*. New York: UN, 2020.
- van de Pas, Kelly G. H.– Hesselink, Marijn L. – Schlechtrien, Robin – Arayess, Lianne – Kreutz, Johanna M. – Vreugdenhil, Anita C. E.: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Lifestyle and Wellbeing of Children, Adolescents and Their Parents: A Qualitative Study. *Children*, Vol.9, 1929. 2022. <https://doi.org/10.3390/children9121929>
- Varengue, Roxane – Brochard, Sylvain – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Kandalajt, Christèle et al.: Perceived

- Impact of Lockdown on Daily Life in Children with Physical Disabilities and Their Families during the COVID-19 Pandemic. *Child: Care, Health and Development*, Vol. 48, Iss. 6, 2022. 942–55. <https://doi.org/10.1111/cch.12952>
- Walters, Thomas – Simkiss, Nicola J. – Snowden, Robert J. – Gray, Nicola S.: Secondary School Students’ Perception of the Online Teaching Experience during COVID-19: The Impact on Mental Wellbeing and Specific Learning Difficulties. *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 92, Iss. 3, 2022. 843–60. <https://doi.org/10.1111/bjep.12475>
- Wolstencroft, Jeanne – Hull, Laura – Warner, Lauren – Akhtar, Tooba Nadeem – Mandy, William – Imagine-Id Consortium – Skuse, David: ‘We Have Been in Lockdown since He Was Born’: A Mixed Methods Exploration of the Experiences of Families Caring for Children with Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the UK. *BMJ Open*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. e049386. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049386>
- Wong, Geoff – Greenhalgh, Trish – Westhorp, Gill – Buckingham, Jeanette – Pawson, Ray: RAMESES Publication Standards: Meta-Narrative Reviews. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 69, Iss. 5, 2013. 987–1004. <https://doi.org/10.1111/jan.12092>